

Jytte Lindhardtsen

Norm og afvigelse

Jeg har opfattet det som min opgave at sige noget om temalæsning med udgangspunkt i de krav, der stilles i HF-bekendtgørelsen til historisk temalæsning. Jeg vil bruge et konkret eksempel på et sådant tema til at illustrere nogle af de principielle problemer, som jeg kommer ind på undervejs, fremlægge min egen opfattelse af, hvorledes de kan løses – og i øvrigt lægge emnet ud til diskussion.

Først en kort opridsning af HF-bekendtgørelsens krav: Temaet skal være historisk og behandle forskellige perioder fra middelalder til vore dage. Temaet og teksterne skal vælges således, at de siger noget centralt om væsentlige perioders livssyn og udtryksformer. Der skal indgå et hovedværk i temaet, og det skal strække sig over ca. 25 timer.

Det er jo en stor bid – og så på 25 timer, og det forekommer ret håbløst at indfri alle de krav, bekendtgørelsen stiller til et sådant forløb. For at gøre sagen lidt mere overkommelig har jeg i den klasse, hvor jeg lige er startet på temalæsning, først og fremmest udvidet tidsrammen til ca. 40 timer. Det ændrer selvfølgelig kun ved en enkelt side af problemet, men giver lidt større muligheder for at fordybe sig i de enkelte tekster. Derimod har jeg taget kravet om repræsentation af væsentlige historiske perioder ret bogstaveligt, da det jo er en af de få muligheder, HF-elever har for at dykke ned i ældre litteratur (deres periodevalg falder jo sjældent før år 1900).

Rækkefølgen i det, jeg nu vil sige, bliver i store træk følgende:

- 1) noget om selve *temavalget* og de tanker, jeg har gjort mig i den forbindelse,
- 2) noget om *periodeinddelingen*,
- 3) noget om udvælgelsesprincipper for *teksterne*,
- 4) noget om de problemer, der er forbundet med at tilvejebringe en *historisk baggrundsviden* hos eleverne. Hvor meget stof skal man fylde på? hvor finder man overhovedet velegnet materiale? og ikke mindst: hvad skal det egentlig bruges til i forbindelse med de fiktive tekster?

Som punkt 5 vil jeg endelig forsøge at opstille en slags *målsætning for historisk temalæsning* i gymnasiet og på HF. – Sideløbende med de mere principielle betragtninger vil jeg eksemplificere emnet ud fra konkrete forslag til nogle temaforløb under det overordnede emne: NORM OG AFVIGELSE.

TEMAET

Dette tema er valgt af den 1HF-klasse, jeg har i øjeblikket, efter at jeg havde opstillet en række forslag, der alle havde det tilfælles, at de var brede. Der foregik således en ret kraftig lærerstyring fra min side, der især gik ud på at lede eleverne uden om de meget snævre eller abstrakte temaer, som gør det alt for vanskeligt at finde egnede tekster, der også kan sige noget om de forskellige perioder. Jeg synes nemt, at man kan komme i den situation, at man skal lede med lys og lygte efter en tekst, der lige netop handler om det pågældende emne og er fra den og den periode. Til sidst finder man måske en lidt »syg« tekst, hvor man lige netop kan hale temaet i land, men ivotrigt er teksten ikke karakteristisk for nogen eller noget. – Det andet krav, jeg vil stille til et tema, er at det ikke er alt for abstrakt (»døden«, »overtro« m.m.) og det tredje er det helt selvfølgelig krav, at det umiddelbart skal kunne engagere eleverne.

Alle tre krav mener jeg at temaet NORM-AFVIGELSE tilgodeser: det er bredt og lader sig samtidig konkretisere i en række undertemaer, det er let at finde velegnede tekster, og det er et emne, der umiddelbart interesserer mange elever.

Som temaet er udformet i de vedlagte bilag, lader det sig stort set inddele i 4 underemner:

a) **FORBRYDELSE** (herunder: *Nilus og Hillelil, Ebbe Skammelsøn, Jammersminde, Holberg-epistlen, Ole Kollerøds levned-beskrivelse, skillingsvisen om det gruelige mord, af Kirkeskuden, af Proletarer, Lavt land, Verden venter, Gurli-visen, Frække-Jensen, Morderens orlov*).

b) **ANDRE SOCIALE AFVIGERE**, her defineret som fattige, syge, handicappede, gamle eller folk der på en eller anden måde afviger fra et givent miljø adfærd. (herunder: *De fattiges udi Odense Hospital . . .*, af *En jøde, Krøblingen, Irene Holm, Nådensbrød, »Kraften går amok«*, af *Gyldholm, Isaksen, To mennesker mødes, Døvens dør, Bella*.)

c) **KUNSTNERE OG INTELLEKTUELLE** (herunder: *Kingoteksten igen, Erasmus Montanus, af Den unge Werthers lidelser, af Levned og meninger, Kunstneren mellem oprørerne, Klokkeren, Den grimme ælling, af Livets træ, af Danskere, Irene Holm, Spionen*.)

d) **KVINDER**, der bryder med det givne samfund og det givne miljø opfattelse af kvinderollen (herunder: *Ridderens runeslag, Sildig opvågnen, Irene Holm, Forrådt, Den farlige alder, Fri os fra kærligheden*.)

Temaet er bygget således op, at de 4 underemner er repræsenteret i (næsten) alle perioder, og de steder, hvor et undertema mangler, vil man oftest ret nemt kunne fylde ud. Nu ved jeg godt, at temaet ser meget stort og uoverkommeligt ud, men ideen var altså heller ikke, at en enkelt klasse skulle køre alle tekster og undertemaer igennem, men derimod at opstille en række forløb under det fælles overordnede tema: **NORM-AFVIGELSE**, således at den enkelte klasse selv kunne vælge 2 evt. 3 af de underordnede emner ud. At vælge et enkelt undertema ud ville jeg derimod synes var for snævert, hvis man ønsker at behandle »væsentlige sider af de pågældende perioders livssyn«.

PERIODEINDELINGEN

Hvad periodeindelingen angår, giver bekendtgørelsen jo ret

frie tøjler, der står f.eks. ikke, om der med væsentlige perioder menes de traditionelle ånds- og litteraturhistoriske inddelinger, eller om der skal lægges et materialhistorisk princip til grund for inddelingen. Jeg har valgt det sidste. Det er der i sig selv ikke noget opsigtsvækkende i – men der opstår en del problemer, når man skal finde ud af, *hvordan* man vil formidle sammenhængen mellem de fiktive tekster og den historiske virkelighed for eleverne – og *hvilken rolle* man vil tildele henholdsvis historien og fiktionen. Disse problemer vil jeg vende tilbage til om lidt – men først lige en kort gennemgang af den periodeinddeling, jeg har foretaget. Der er 5 hovedperioder: *middelalder, enevælde, industrialisering, mellemkrigstid, velfærdsstat*. (Det er muligt, at disse betegnelser ikke kan stå for videnskabelig historisk betragtning, men de har den fordel, at de er umiddelbart begribelige for enhver.) Enevældeafsnittet er opdelt i 4 mindre tidsforløb: *tidlig enevælde, oplyst enevælde, borgerlig etablerings-tid, enevældens sidste år og parlamentarismens indførelse*. Industrialiseringsafsnittet omfatter: et afsnit om *storbyudviklingen*, et om *udviklingen på landet* og et om *kvindebevægelsen*, idet alle tre fænomener jo hænger nøje sammen med *industrialiseringen*. De 5 hovedperioder er valgt ud fra en forestilling om, hvornår der er sket væsentlige forskydninger i de politiske magtforhold, men det betyder naturligvis ikke, at jeg slet ikke vil inddrage de åndshistoriske og litterære strømninger, men de ses som underlagt de samfundsmæssige. Det betyder dog nok, at jeg vil reducere brugen af specielle litterære periodebetegnelser og andre ismer, som man tidligere har lagt stor vægt på (f.eks. skelnen mellem højromantik, poetisk realisme, romantisme m.m.)

TEKSTVALGET

Nu kommer vi til udvælgelsesprincipperne m.h.t. *tekstvalg*, hvor jeg er gået ud fra følgende: Teksterne skal være så tydelige, at eleverne umiddelbart kan se, at disse tekster faktisk handler om det tema, de har valgt. Det bør altså ikke være således, at man skal hale temaet ud af en meget kompleks tekst, som man derved kommer til at beskære unødvendigt hårdt. Det andet krav, man

må stille til teksterne, er, som allerede nævnt, at de skal belyse karakteristiske træk ved den pågældende periodes bevidsthedsdannelse, som den kommer til udtryk i fiktive tekster, og for det 3. bør teksterne give mulighed for oplevelse og indlevelse hos eleverne.

Som fjerde og sidste punkt forekommer det mig at være en stor fordel, hvis teksterne af og til giver muligheder for sammenligninger på tværs af perioderne og viser forskellige perioders måder at behandle det samme problem på. Og her vil jeg godt komme med et konkret eksempel fra materialet. Det drejer sig om *Ebbe Skammelsøn* og *Morderens orlov* af Knud Holst: Begge tekster handler om mord, begge tekster viser det pågældende samfunds behandling af forbrydere, i det ene tilfælde – fredløshed, i det andet – institutionsanbringelse. Straffen i *Ebbe Skammelsøn* virker umiddelbart som den mest brutale: den totale udstødning og isolation mens vi, som titlen siger, i *Morderens orlov* befinder os i et humant samfund, der tillader »de indsatte« at besøge deres pårørende – her i anledning af forældrenes guldbryllup. Den moderne novelle viser imidlertid, at den kriminaliserede er totalt isoleret i forhold til resten af guldbryllupsselskabet. Ligesom i folkevisen forsøger en søster og forældrene at mægle, mens de fjernere slægtninge, især søsterens mand, vender alle deres aggressioner mod »morderen« og med slet skjult op-hidselse venter på, at han skal afsløre sig som det udyr, de mener han er. Der er mange kontraster og paralleller mellem de to tekster, der siger noget om det samfund, de er opstået i, og om forfatterens opfattelse af forbryderens situation. I folkevisen opfattes Ebbes skæbne som tragisk og uafvendelig p.gr.a. de fatale normbrud, han har begået, i Knud Holst' novelle er det de psykiske mekanismer bag guldbryllupsgæsternes aggressioner, der interesserer forfatteren. Morderen selv er, meget ironisk, skildret som et yderst fredsommeligt menneske, og det lades oven i købet hen i det uvisse, om han har begået forbrydelsen eller ej, medens svogerens had og aggressioner er skildret som perverst og fascistisk i sine konsekvenser. I novellen fremstår der altså en kontrast mellem et tilsyneladende humant og tolerant velfærdssam-

fund, hvor man har råd til at behandle forbrydere menneskeligt, og så den skjulte intolerance og de latente aggressioner, der udløses over for afvigeren. Sammenligningen med folkevisen kan, som det ses, give anledning til megen diskussion i klassen omkring forbrydelse, straf m.m.

Men herved er vi også nået til et problem, som jeg anser for at være et af de vanskeligste i forbindelse med historisk temalæsning og historisk litteraturlæsning i det hele taget. Man løber let den risiko at reducere teksten til en historisk kilde, der skal illustrere den politiske og sociale virkelighed i den pågældende periode og glemmer at fastholde, at der er tale om en fiktiv tekst med en individuel fortolkning af tilværelsen, som ganske vist er historisk betinget, men som ikke restløs kan forklares ud fra den historiske virkelighed. Jeg vil her gerne citere fra en artikel, som står i HISTORIEN I DANSK. Det er artiklen om *Johs. V. Jensens Maskinerne* af *Knud Michaelsen*, og citatet lyder som følger: »Hvad er det for et objekt, vi har for os, når vi foretager en historisk læsning? Er det teksten, der er objektet? Er det historien? Eller er det noget helt tredje? I det første tilfælde reduceres historien groft sagt til noteapparat, i det andet reduceres teksten til kilde. Ingen af disse løsninger forekommer mig særlig tilfredsstillende. I stedet vil jeg derfor definere objektet som tekstens særlige måde at være historisk på«. (s. 125). Altså det, jeg hæfter mig ved og tilslutter mig, er udtrykket: *tekstens særlige måde at være historisk på*, der jo forener det historiske og det individuelle.

I samme bog s. 200 i artiklen *Historiens uensartethed* af *Peter Madsen* siges næsten det samme. »Litteraturlæsning åbner for en mangfoldighed af muligheder for indsigt i hele dette samspil mellem de givne betingelser og de personlige bestræbelsers udgangspunkt i og sammenstød med disse betingelser. Vel at mærke under forudsætning af en betragtning af de litterære værker som en personlig bearbejdning af og et personligt udtryk for sådanne erfaringer.«

For at give et konkret eksempel på den dobbelthed, som jeg altså anser for karakteristisk for fiktive tekster vil jeg kort antyde

en måde at gennemgå *Sildig Opvågnen* af Blicher på. Det kan naturligvis kun blive meget kort og forenklet. Som angivet i tema-oversigten anvender jeg synsvinklen »kvindelig utroskab som psykologisk interessant emne« ved gennemgangen af novellen. Den viden, som er nødvendig for at forstå teksten i dens historiske kontekst, er især en viden om den borgerlige families opbygning og funktion i det 19. årh. Man må her bibringe eleverne en forståelse af den borgerlige families patriarkalske kernefamiliestruktur, af dens funktion som stedet, hvor familiekapitalens bevarelse blev sikret gennem børnefødsler og børneopdragelse. Opdragelsens sigte var at opdrage sønnerne til at overtage faderens rolle som patriarkalsk familieoverhoved og døtrene til at blive gode hustruer, hvis hovedopgave det igen var at føde og opdrage børn i de samme mønstre. Desuden skulle de forestå den standsmæssige husførelse og selskabelighed. I overensstemmelse med tidens liberalistiske idealer var ægteskabet ideelt set et personligt valg, et kærlighedsvalg. I praksis var dette frie valg dog kun mandens og også for ham begrænset af, at det skulle foretages inden for den borgerlige klasse.

Kravet om kvindens absolutte troskab er i denne tid og i den borgerlige klasse af allerstørste betydning (problemets omfang og karakter kan senere belyses ud fra sædelighedsfejden og f.eks. tekster af *Amalie Skram*), og dette krav til kvindens troskab kan materielt set forklares som mandens ønske om garanti for, at familiekapitalen gik videre til ægtefødte børn. Det ligger som sådan i forlængelse af det liberalistiske samfunds første dogme: den private ejendomsret.

Dette kunne være en (indrømmet) meget firkantet og forenklet fremstilling af den historiske kontekst til Blichers novelle. Som en overgang til den egentlige tekstanalyse kunne man kort behandle begrebet *det interessante*. Det interessante er jo ikke blot et modefænomen, hvormed man prøver at indfange et stadigt voksende læse- og teaterpublikum, men det er bl.a. også en måde, hvorpå man indkapsler forskellige tendenser til oprør mod det bestående – i psykologiske portrætskildringer af »dæmoniske karakterer«. Således sker der i *Sildig opvågnen* en dæmonisering af

den erotiske drift hos den kvindelige hovedperson, Elise, der jo med sin grænseoverskridende tilbøjelighed for den hemmelige elskov rummer en åbenlys fare for den patriarkalske familiestruktur og det borgerlige samfund.

Men hermed er jo langt fra alt sagt om Blichers novelle, det egentlige er knap nok berørt endnu. Hermed mener jeg, at novellen først og fremmest udtrykker et forsøg på at skabe en sammenhængende individuel tilværelsestolkning ud fra de historisk givne betingelser, som forfatteren har fælles med sin samtid og sin klasse. Novellens kerne er efter min mening en opfattelse af den erotiske drift som en uimodståelig, men destruktiv kraft, der river den enkelte ud af fællesskabet med andre end den elskede, og som i sin yderste konsekvens fører død og undergang med sig. Således fører Elises handlinger til elskerens hjernebetændelse, hans kones fortvivlelse og ægtemandens selvmord med sig. Denne opfattelse af den erotiske lidenskab, som kan læses ud af novellen, kan jo nemt underbygges ud fra andre af Blichers noveller, der ofte er variationer over samme tema (i *Præsten i Thorning* forsvinder de elskende som i folkevisen om Torbens datter ud af landet til en uvis fremtid), men det, der gør denne novelle særlig spændende, er konfrontationen mellem den bornerte og i det skjulte fascinerede præstemand, der jo fortæller historien – og så den erotiske lidenskab, der er til stede i form af Elises tre breve til elskereren. Novellen viser her, hvorledes de gængse normer, underbygget af den officielle kirkes morallære, ikke slår til over for det erotiske, der tilsidesætter alle hensyn og river uskyldige med sig i undergangen. Men den viser også, at Elises selvrealisation er uforenelig med at leve i samfund med andre mennesker. Konflikten er, som Blicher opfatter den, uløselig og tragisk.

Idet man på den her skitserede måde sætter den historiske analyse af den borgerlige familie og det borgerlige ægteskabs funktion op over for den fiktive teksts individuelle fortolkning mener jeg, at en historisk bevidsthed kan skabes hos eleverne, – hvis man ellers kan få dem med så langt. Hvis ikke, ja så er spørgsmålet, hvad vi ellers vil med det historiske og med den historiske læsning af litterære tekster.

BAGGRUNDSLÆSNINGEN

Det næste, jeg vil behandle, er problemerne omkring den *historiske baggrundslæsning* i forbindelse med temalæsning. Det er jo et stort problem, hvordan man skal give eleverne en vis viden af historisk art, så længe vi ikke har noget rigtig anvendeligt undervisningsmateriale til det brug. Vi mangler efter min mening to slags hjælpemidler, *dels en ny slags litteraturhistorie*, der inddrog det politiske, økonomiske og sociale i en klar og overskuelig form, og som forsøgte at etablere en forbindelse mellem de materialhistoriske forhold og de forskellige samfundsklassers bevidsthedsdannelse og de fiktive tekster, og *dels historiske kildetekster* specielt samlet med henblik på danskundervisningen, f.eks. samlinger af lovttekster, historieskrivning fra forskellige perioder, erindringer, biografier, breve, avisartikler m.m. Disse tekster ville kunne fungere som informative baggrundstekster til de litterære tekster.

I temaoversigten har jeg ud af eksisterende introduktioner og efterskrifter til diverse antologier forsøgt at give nogle forslag til historisk baggrundslæsning. Det drejer sig mest om oversigtsartikler, men der er også medtaget eksempler på kildetekster, således f.eks. uddraget af *Kongeloven 1665* (fra Erik Sønderholms bog om dansk barok), desuden *Menneskerettighedserklæringen* fra 1791, der viser de nye borgerlig-liberale ideer, og som er velegnet til at sammenstille med uddraget fra *Levned og meninger* (bogens sidste afsnit) og uddraget af *Den unge Werther*. Artiklen fra *Raketten med Stjerner*, et ugeblad fra midten af det forrige århundrede (Samlerens antologi bd. 6) skal læses sammen med erindringsteksten af Ole Kollerød selv. Begge tekster behandler den sociale problematik, der ellers glimrer ved sit fravær i de finlitterære tekster fra tiden. Desuden er Kollerøds beretning et godt eksempel på en folkelig fortælle måde og giver indtryk af en proletar og forbryders opfattelse af forbrydelse, øvrighed, skæbne, ulighed, kærlighed m.m. Uddraget i Samlerens antologi bd. 6 kan f.eks. modstilles H. C. Andersens eventyr *Krøblingen*, idet begge tekster beskæftiger sig med ulighedens problem – omend på hver sin måde. Jeg vil blot nævne endnu et eksempel på anven-

deligt kildemateriale: tre kort fra *Knud Michaelsens* bog *Digteren og storbyen*. Kortene viser Københavns udvikling og forvandling omkring industrialiseringen, fra en by, der er domineret af kongemagten, kirken og militæret og til en moderne storby, klart præget af kapitalens overtagelse af magten.

De fleste andre tekster i oversigten er uddrag af Samlerens antologiindledninger og introduktionsartikler fra p.t.-seriens tema- og periodehefter. De sidste er væsentlig lettere at læse end de første.

M.h.t. selve *arbejdsgangen* omkring temalæsning har jeg i denne omgang forsøgt mig med følgende: Ved starten af hver ny periode lader jeg klassen læse en central fiktiv tekst, som vi prøver at gennemgå uden nogen historisk baggrundviden. Jeg forsøger så at lade klassen problematisere teksten historisk og lader dem opstille en række områder, som vi bør skaffe os viden om, inden vi går videre. Dette princip vil jeg følge, så langt det nu fungerer.

MÅL OG HENSIGT

Til sidst vil jeg kort sige noget om *mål og hensigt* med et projekt af denne art:

På kortere sigt: At præsentere eleverne for en række perioder, genrer og forfatterskaber med henblik på senere at give dem mulighed for at praktisere reel medbestemmelse f.eks. omkring periodevalg. D.v.s. at historisk temalæsning bør ligge ret tidligt i forløbet for at denne målsætning kan realiseres.

På længere sigt: At skabe en kontinuitet i danskundervisningen af historisk karakter. Jeg tror, at danskundervisningen af eleverne ofte opleves som en slet uendelighed af tekster. Hvis man som elev har været væk et par timer, spiller det egentlig ikke nogen rolle, for klassen er jo bare i gang med en ny tekst, og man har ikke nogen fornemmelse af at mangle et led eller to – modsat f.eks. i matematik, hvor progressionen i undervisningen er klar for enhver. Dette elementære behov for at kunne se, at tingene skrider frem, mener jeg heller ikke, man bør negligere i dansk, og historisk læsning er i hvert fald en måde det kan tilgodeses på.

Som *det yderste sigte* med historisk temalæsning vil jeg sætte, at den skal være et led i elevernes bevidstgørelse af sig selv som historiske individer. Det betyder at dreje deres bevidsthed væk fra den forestilling, at alt er natur og tingenes nuværende orden den naturlige og selvfølgelige og hen imod en forståelse af deres egen situation som menneske- og samfundsskabt. Dette opnås naturligvis ikke gennem historisk temalæsning alene, men den kan være et led i denne proces.

De svage sider ved temalæsning, som man ikke helt kan forbigå i tavshed, er naturligvis, at den sammenhæng, der opstilles, kan siges at være lærerens postulat, sammenhængen er der jo ikke i sig selv – til en vis grad i modsætning til f.eks. forfatterskabs- og periodelæsning. Så spørgsmålet er måske, hvis historie er det, vi finder?

NORM OG AFVIGELSE
 Tekst- og synsvinkeloversigt

TEKSTER

SYNSVINKEL

I: *Middelalderen:*

Nilus og Hillelil
 Ebbe Skammelsøn
 Ridderens runeslag

ægteskab og slægt
 forbrydelse og straf
 kvindens ære og kvindens seksualitet

II: *Enevælde:*

a) *tidlig enevælde:*

Kingo: De fattige udi Odense
 Hospital
 Leonora Christina: af Jammers-
 minde

udskillelse-anbringelse
 tilpasningens psykologi

b) *oplyst enevælde:*

Holberg: Epistola 524
 Erasmus Montanus

forbrydelse og straf
 tilpasning eller galskab

c) *Borgerlig etableringstid:*

Goethe: af Den unge Werthers
 lidelser
 Ewald: af Levned og meninger

individ og konvention
 natur og ejendomsret

d) *Enevældens sidste år – parlamentarismens indførelse:*

P. M. Møller: Kunstneren mellem
 oprørerne

H. C. Andersen: Klokkeren /
 Den grimme ælling

kunstneren i samfundet, afviger eller
 samfundsbevarer?

Blicher: Sildig opvågning
 (Præsten i Thorning)

kvindelig utroskab som psykologisk
 interessant emne

Goldschmidt: af En jøde (kapt. 3)

minoritetsproblem som psykologisk
 interessant emne

H. C. Andersen: Krøblingen

fysisk handicap og ulighedens pro-
 blem i eventyrramme

Ole Kollerød: af Mit Levnets Løb forbrydelse og straf
Vise om det gruelige mord på
Frederiksberg forbrydelse og straf

III: *Industrialiseringen i Danmark:*

a) *storbyen:*

Johs. Jørgensen: af Livets træ kunstneren som bohème
Johs. V. Jensen: af Danskere provinsstudenten i storbyen
Herman Bang: Irene Holm den »malplaceredes« tragikomedie

b) *forfatningskampen og udviklingen på landet
omkring århundredskiftet:*

Pontoppidan: Nådensbrød udskillelse-anbringelse
af Kirkeskuden forbrydelse: arv eller miljø?
Christen Bundgård: af Proletarer forbrydelse og social nød
Andersen Nexø: af Pølle Erobreren, socialt oprør som vanvid
2. del: »Kraften går amok« almuefatalisme og social bevidsthed
Skjoldborg: af Gyldholm

c) *Kvindebevægelsen:*

Amalie Skram: af Forrådt mandens og kvindens forskellige
seksuelle adfærd: natur eller
norm?
Karin Michaëlis: af Den farlige
alder skilsmisse

IV: *Mellemløstiden, økonomisk krisetid:*

H. C. Branner: Isaksen menneskelighed og konkurrence-
samfund
Knud Sønderby: To mennesker
mødes (kapt. 16) sociale miljøer og livsstil
Jørgen Nielsen: Lavt land forbrydelse: arv eller miljø?
Knut Becker: af Verden venter
Visen om Gurli udskillelse-anbringelse
seksualforbrydelse

V: *Velfærdsstaten:*

Peter Seeberg: Spionen identitetsløshed: norm eller
afvigelse?

Cecil Bødker: Døvens dør	afvigerproblemet som myte
Rifbjerg: Frække Jensen	den seksuelle afviger
Panduro: af Bella	borgerskabet og normbryderen
Knud Holst: Morderens orlov	samfundet og de institutionsanbragte
Suzanne Brøgger: af Fri os fra kærligheden	

BAGGRUNDSLÆSNING

Middelalder: uddrag af Jyske Lov om ægteskab, hor, arveret.

Antologi af nordisk litteratur bd. 1: Det patriarkalske landsbyfællesskab.

Enevælde: Erik Sønderholm: Dansk barok, efterskrift: Samfundsmæssig baggrund. Digteren og samfundet – med uddrag af Kongeloven 1665.

Borgerlig etableringstid: Rousseau: af Tale om oprindelsen til uligheden.

Chr. Borberg og Salmonsens: Kultur og kritik i 1700-tallet (p.t. serien).

Af Den franske forfatning 1791: Menneskerettighedserklæringen.

Enevældens sidste tid – parlamentarismens indførelse: Antologi af nordisk litteratur bd. 6: Indledningen s. 13–16 om den økonomiske og politiske udvikling 1825–65 + s. 21–26 om borgerskabet og dannelsen.

Ib Høgsbro: Naturalisme (p.t. serien): Introduktionen s. 66–67 om Romanikkens forhold til den sociale og politiske virkelighed.

Fra Raketten med stjerner: Ole Kollerøds henrettelse.

Industrialiseringen i Danmark – storbyens udviklingen: Antologi af nordisk litteratur bd. 7 s. 9–16: Industri og samfund. Kulturkamp.

Anders Bollerup: 1890'erne: introduktion s. 44–48 om kunstneren som lønarbejder, kunst og politik, den moderne storby.

Knud Michelsen: Digter og storby: 3 Københavnskort, der viser byens udvikling fra 1750–1879.

Indlæg i »Sædelighedsfejden«: Pauline Aggersborg: af Det sædelige lighedskrav (Georg Brandes: 1870–90 – et udvalg, Dansk lærerforeningen.)

Georg Brandes: Arne Garborg (Jørgen Sørensen: Fronter 1870–90).

Forfatningskampen – udviklingen på landet omkring århundredskiftet:

Antologi af nordisk litteratur bd. 8, indledningen s. 11–15 af Hovedtræk af de økonomiske, sociale og politiske forhold i perioden 1890–1918 + s. 44–47: Bondeforfattere

eller Holmgård: Henrik Pontoppidan s. 173–179: Gårdmænd, husmænd og landarbejdere, Den politiske bevidsthed i landbefolkningen og Pontoppidan.

I forbindelse med uddraget af »Proletarer« kan læses: »Højesteretsdom af 31. juli 1883 (fra »Her kommer fra Dybet –«).

Kvindebevægelsen: Antologi af nordisk litteratur bd. 8 s. 48–52: Kønsroller. Gyrithe Lemche: Frigørelse (kronik i Politiken 1907 om kvindernes valgret).

Mellemkrigstiden: økonomisk krisetid: Jens Kr. Andersen: Tekster fra 30'erne, indledning: 30'ernes virkelighed (økonomisk, socialt, politisk), 30'ernes debat (s. 11–23)

evt. tekster om opdragelse: Johann Kirsten: Nationalsocialistiske skoletanker – Ellen Andresen: Socialismen og Den frie Skole (begge fra Tekster fra 30'erne red. Jens Kr. Andersen, Forum.)

Velfærdssamfund: Leksikontekster om Freud og eksistentialisme.

Uddrag af indledningen til Antologi af nordisk litteratur bd. 10 om »Velfærdsstaten«, »Modernisme i prosaen«.

Lene og Thomas Bredsdorff: Dansk prosa 1955–70. Portræt af tiden.

J. Lange Jacobsen: Taberne og fremtiden (fra Hanne Thorsen og Søren Thorsen: *De udstødte – de anbragte*, Gyldendal 1978).

Til belysning af kunstnerens (og kunstens) placering i det moderne samfund kan uddrag fra Kunstfondebatten (Antologi af nordisk litt. 11) bruges.

I antologien: *De udstødte – de anbragte* findes artiklen: Hvorfor har vi fængsler? af Kai Aalbæk Nielsen, der belyser samfundets behandling af kriminelle og andre afvigere fra feudaltiden til nutiden.